

KÖTE SÁNDOR
a neveléstudomány doktora
az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora

COMENIUS- ÉVFORDULÓK MAGYARORSZÁGON

RÉSUMÉ: (*Comenius-anniversaries in Hungary*) The author takes into account the most significant publications on the jubilees of Comenius with careful thoroughness and in a large scale. Actually, he analyses the writings published on the occasion of the tricentenary of the great pedagogue-predecessor's birthday and the recent four hundred years anniversary of it, according to the publications' authors and in a thematic order.

He separately presents the matter of the 1950 tricentenary commemorations of the publication of *Orbis Pictus* and of the years spent in Sárospatak.

Beyond giving a particular list of the works, the pedagoguewriter, who is also known as a past master at the subject, gives a relevant, unprejudiced and yet somewhat subjective analysis of the separate writings.

An additional merit of him is that by his help we can get to know the otherwise very manyfold and colorful journal articles as well as the voluminous compositions that were sometimes published as whole books as well.

Comeniusről a nagy humanista pedagógusról – aki mint köztudott 1650 és 1654 között Sárospatakon működött – a hazai pedagógusszervezetek, egyesületek, intézmények egy-egy évfordulóhoz kapcsolódva rendszeresen megemlékeztek. A jubileumok alkalmával elmondott emlékbeszédek és alkalomszerű értekezések nemcsak

számszerűen gazdagították a hazai Comenius-irodalmat, hanem kiemelkedő kutatók olyan értékes dolgozatokat, könyveket tettek közzé, amelyek nem lebecsülhető eredményei lettek a nemzetközi comeniológiának is. Több olyan munka látott napvilágot, amely a források elemző felhasználásával, a nemzetközi irodalom figyelembe vételével készült. Az évfordulókhoz kapcsolódva jelentek meg magyar nyelven Comenius alapvető művei.

A hazai Comenius-évfordulók között kiemelkedik a születésének 300. évfordulójához kapcsolódó, 1892-ben tartott megemlékezés. Ezt a frissiben alakult Magyar Pedagógiai Társaság kezdeményezte, az 1892 január 5-én tartott alakuló ülésén, ahol Léderer Ábrahám javasolta a Comenius-ünnepély megrendezését. A javaslat feletti döntést az elnökség a következő – február 26-án tartott – ülésén hozták meg. A megemlékezés előkészítésére bizottságot választottak, amelynek tagjai György Aladár, Kármán Mór, Kiss Áron, Péterfy Sándor és Radó Vilmos lettek.¹ Az évfordulóhoz kapcsolódva a Pedagógium igazgatója, Gyertyánffy István a jeles tanár Kiss Áron felhívást tett közzé, amelyben körvonalazták a főváros pedagógiai egyesületei által megrendezésre kerülő ünnepség tartalmát. „A Pedagógium, a közös ünnepelésben a magyarországi Comenius-irodalom kiállítása által veendő részt. Összefogja állítani Comeniusnak Magyarországon megjelent összes műveit, s azokat a könyveket, cikkeket stb., amelyeket róla írtak; kiállítja mindazt, ami szoborban, képben stb. reá emlékeztet” – írja a felhívás.²

Az évforduló méltó megünneplésére a Tanítók Országos Bizottsága is előkészítő megbeszélést tartott Péterfy Sándor elnöklétével. Ezen javasolták a Didactika Magna magyarnyelvű kiadását, amelynek fordítását – mint írják – Dezső Lajos a sárospataki tanítóképző igazgatója már el is készítette. Az emlékülésen kívánatosnak tartották Comenius életének és sárospataki működésének ismertetését, valamint a kiseddóvás ügyével kapcsolatos nézeteinek bemutatását. Dezső Lajost, Kiss Áront és Kármán Mórt kívánták előadás tartására felkérni: „Az ünnepély fényének emelése és sikerének biztosítása céljából a bizottság egyhangúlag” Eötvös Lorándot, az MTA elnökét javasolta felkérni a megnyitóbeszéd elmondására.³

A jubileumi megemlékezést a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében az akkor szokásos ünnepélyes külsőségek között tartották meg. Megnyitójában Eötvös Loránd megállapította, hogy Comenius ünnepe a nemzetek, az emberszeretet, az iskola ünnepe, és

reá emlékezve „nemzeti feladataink teljesítésére buzdulunk és mégis kegyeletünk kifejezésében a többi nemzetekkel egyet érezünk.”⁴ Ezt követően Dezső Lajos tartott előadást „Comenius Ámos János emlékezete” címen. Előadásában a nagy pedagógus életét, működését és alkotásait ismertetve kiemelte a Didactica Magna jelentőségét, amelynek szerinte legnagyobb érdeme a rendszer; „az ember rendeltetésének eszméjéből levezetett nevelési-oktatási szabályok tudományos rendszere...” Majd Comenius életének különböző szakaszait sorra véve foglalkozik a pánszofia fogalmával és rendeltetésének értelmezésével, amely szerinte mint az új világnézetten alapuló keresztény bölcsélet, „hivatva van a különféle irányú szakműveltség közös alapjául szolgálni” s a tudományos pályák emberek között „a szétdaraboltságot megszüntetni.”⁵ A folyóirat egy következő számában Dezső Lajos a pánszofikus iskola és az egységes középiskola problémájával foglalkozik.⁶

A következő napon a Pedagógium épületében nyitották meg a Comenius-kiállítást és az ünnepi műsor keretében az intézmény növendékei tartottak előadást.⁷ A Comenius-ünnepségekről beszámolt a Néptanítók Lapja, s közölte Gyártyánffy István „Miért ünnepeljük Comeniust” című, a kiállítást megnyitó beszédét. Ebben megállapította, hogy a kiváló pedagógust büszkén mondhatjuk magunkénak, mivel reformátori szelleme „bámulatos hatást gyakorol tanügyi irodalmunkra.”⁸ A lap közölte Kiss Áron Comenius-kiállítás és a magyar Comenius-irodalom című cikkét és beszámolt a beküldött kiállítási anyagról. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok folytatásban közölte Szabó Aladár írását a Comenius-ünnepségekről.⁹

Az évforduló alkalmat kínált arra is, hogy a pedagógiai lapok ismertessék a Comeniussal foglalkozó nemzetközi irodalmat. Különös figyelmet fordítottak J. Kvaczala műveire; így az 1892-ben kiadott Johann Ámos Comenius. Sein Leben und seine Schriften című könyvére. Később a Magyar Pedagógia ismertette 1914-ben kiadott másik könyvét (J. Á. Comenius. Berlin, 1914.). A recenzens Szelényi Ödön azt írja, hogy első része Comenius életútját, fejlődését, a második pedig világnézetének és pedagógiájának alakulását tárgyalja a magyar nyelvű irodalmat is felhasználva. Összegezőként – a könyv gyengéire is rámutatva – megállapítja, hogy Kvaczala művét „aki ma a legjobb Comenius-ismerő, senki nem nélkülözheti.”¹⁰

A Magyar Pedagógia hírt adott a vidéken megtartott Comenius- rendezvényekről; a Torda–Aranyos megyei pedagógusok meg-

emlékezéséről, a Brassó-megyei tanítótestületek kiállításáról. Tájékoztatót arról is, hogy a pozsonyi evangélikus teológiai akadémia március 28-án tartott emlékülésén többek között J. Kvacala tartott előadást. Ezen kívül a városi tanítóegyesület is megemlékezett a jeles évfordulóról. S ezen Wágner Lajos főreáliskolai tanár, az egyesület elnöke tartott beszédet. Beszámolt arról is, hogy a sárospataki főiskola, mivel az évforduló tervezett megünneplésével egyidőben tartják az evangélikus és református egyházak zsinatát, csak egyszerű ünneplést tartott, amelyre meghívták a helybeli és környékbeli iskolák pedagógusait. Hírül adta, hogy Berecz Gyula a Comenius-irodalom felhasználásával megírta Comenius élete és működése (1592–1671) című könyvét, melyet a Magyar Pedagógiai Szemle adott ki.¹¹

A folyóirat rendszeresen ismertette és értékelte a középiskolai értesítőben publikált tudományos igényű dolgozatokat. Ennek keretében „a pedagógia és a tanügy történetével” foglalkozó írások közül a Comenius-évfordulóhoz kapcsolódókat. Waldapfel János ezekről erőteljes kritikát mondott. „A dolgozatok egyike sem tartalmaz sem Comenius életkörülményeire, sem pedagógiai munkásságára, vagy annak megítélésére nézve valami újat, az általános ismeretekhez képest.”¹² Ebben az időben jelent meg Comenius *Didactica Magna* című művének magyar nyelvű kiadása Dezső Lajos fordításában. A műről Székely György megállapította, hogy annak tartalma eddig sem volt ismeretlen hazánkban, „mégsem habozunk kimondani, hogy Comenius magyar nyelvű Oktatástana még ma is nyereség irodalmunkra nézve, hogy annak olvasásából még ma is lelkesedést, inspirációt meríthetünk tanítói és nevelői munkásságunk közben.” A mű tartalmából több részt kiemelt az ismertető, többek között azt, hogy a nevelésnek és tanításnak számot kell vetnie a növendék hajlamaival, egyéni természetével, s tanítói eljárásunkban a természet útmutatását kell követni. A fordításról megállapítja, hogy „egészen méltó Comenius szemléletes képekben gazdag stíljéhez.”¹³

Dezső Lajost, az időszak legfelkészültebb és igen eredményes Comenius-kutatójává avatja – cikkei, tanulmányai mellett – az 1883-ban kiadott „Comenius Magyarországon 1650–1654.” c. könyve. Halála alkalmával a Magyar Pedagógiai Társaság folyóiratában közölt nekrológ megállapította, hogy „alig volt nála Comeniusnak jobb ismerője, nagyobb tisztelője, s ma is értékes tanainak buzgóbb követője.”¹⁴ A Társaság főtitkára Gyulai Ágost pedig éves titkári beszá-

molójában azt mondta róla, hogy termékeny pedagógiai író volt, „de legfőképpen mint Comeniusnak legjobb magyar ismerője, életírója és Comenius műveinek fordítója és kommentátora jó nevet vívott ki magának.”¹⁵

Dezső Lajos irodalmi-tudományos munkásságáról, s benne Comenius-kutatásairól elismerően szól az újabb neveléstörténeti irodalom is. Munkásságát és életútját átfogó tanulmányban értékelve Ködöböcz József megállapítja, hogy nemcsak tolmácsa, fordítója, ismertetője volt Comenius pedagógiájának, hanem olyan önálló Comenius-kutató, aki a nemzetközi irodalmat is figyelembe véve „irányt szabott a magyar Comenius-irodalomnak ennek nyomán fejlődött azután tovább”. Dezső Lajosnak elvitathatatlan érdeme volt abban, hogy Sárospatak a hazai Comenius-kutatás egyik jeles műhelyévé vált.¹⁶

Az évforduló Comenius életműve és pedagógiája felé fordította a kutatók érdeklődését, az elkövetkező években több igényes tanulmány és könyv is jelent meg munkásságáról.¹⁷ A folyóiratokban publikált tanulmányok közül kiemeljük Horváth Cyrill munkáját.¹⁸ Az ezidőben kiadott könyvek közül kiemelkedik Iványi Edének 1906-ban megjelent munkája.¹⁹ Ez az igényes és tisztes terjedelmű munka a Comenius művek és a nemzetközi Comenius-irodalom elemzésére épült. Szerző megírását azzal indokolja, hogy 1892 óta külföldön gazdagodott a Comenius-irodalom, de nálunk Dezső Lajos könyve óta nem jelent meg az ezt figyelembe vevő összefoglaló jellegű munka. Elemzően és kritikusan szól Kvaczala 1892-ben kiadott – már hivatkozott művéről, amely szerinte „valóságos tárháza a Comenius életére és műveire vonatkozó adatoknak”, de az „adatok történeti feldolgozására úgyszólván semmi gondot nem fordít”, azokat kronologikus sorrendben adja elő, „minden belső kapcsolat nélkül”.²⁰ Ennek alapján Iványi Ede saját feladatának tekinti a nagy pedagógus „lehetőleg kimerítő életrajzának megírását, az eddig felkutatott összes adatok felhasználásával”, az adatokat szerves egységbe foglalva. A könyv alaposan dokumentálva tekinti át Comenius életét és munkásságát és összefoglalásként értékeli, méltatja, mint pedagógust. A munkához csatolt imponálóan gazdag bibliográfia jelzi, hogy a szerző támaszkodik a gazdag nemzetközi Comenius-irodalomra, ezen kívül nagy figyelmet fordít Comenius műveire. Bemutatja és értékeli pedagógiáját, kiemelve, hogy mi újat mondott a

nevelés céljáról, szervezetéről, módszereiről – nagyrészt megismertelve a korábbi irodalom megállapításait.

Ezt a nagyigényű vállalkozásként keletkezett könyvet erőteljes kritika fogadta. Egy recenzió megállapította, hogy a munka teljességre törekszik, a Comenius művek és a Comenius-irodalom biztos ismeretére épül, de a megrajzolt kép szétfolyó, munkásságának elemzése hiányos és az összefoglalás ereje nélkül ismerteti munkáit. Az összefoglaló erőt leginkább a zárófejezetből hiányolja és összegezőként megállapítja, hogy a könyv csak kisebb részben valósította meg célját. „Comeniust megismerjük előadásában, de értékét a gondolkodás történetében, helyét a pedagógiai törekvésekben nem látjuk.”²¹

Az ezt követő évtizedekben is lényegesen gyarapodott a hazai Comenius-irodalom és több műve is megjelent magyar fordításban.²² Így az Anyaiskola Petrich Béla fordításában – Kenyeres Elemér előszavával. A 30-as években Gulyás József fordításában Comeniusnak Sárospatakon készült több műve megjelent; köztük „A lelkiteljesítések kiműveléséről” címen 1650-ben Patakon elmondott beszéde.

A hazai Comenius-irodalom jelentős alkotása Ráczy Lajos 1931-ben megjelent könyve Comenius sárospataki működéséről, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia adott ki.²³ Munkájának keletkezéséről és indítékairól Ráczy a következőket írja: „... az évek során át Comenius-szal foglalkozva, az ő Patakon írt műveit tanulmányozva, mindjobban észrevettem, mily hiányosak Comenius pataki életéről és működéséről szóló ismeretek, kivált mikor lassanként az elsősorban Kvaczala kutatásai folytán feltárt újabb iratokba, Comenius levelezésébe is kezdtem bepillantani.” Ezután utal Dezső Lajos és Iványi Ede munkáira, majd saját feladatáról közli: „arra törekedtem, hogy az újabb irodalom figyelembe vételével lehetőleg teljes képet rajzoljak Comenius itteni életéről és viselt dolgairól.” Ráczy Lajos fontosnak tekintette Comenius pataki beszédeinek és itt készült műveinek ismertetését „bő kivonatban”, mivel azok jó része nem volt lefordítva. A munka ennek megfelelően igen jelentős Comenius-szövegeket ad közre magyar nyelven. A nagy pedagógus sárospataki éveit értékelve megállapítja, hogy „pataki működésének eredményeit több tényező csökkentette, de az a négy esztendő, amit itt töltött, sem magára Comeniusra, sem a sárospataki főiskolára, sem Magyarország kulturális életére nem vészett el, sőt mindörökké nézve gazdag gyümölcsöket termelt.” A

könyv természetesen foglalkozik Comeniusnak a hazai pedagógusokra és pedagógiai gondolkodásra gyakorolt hatásával is.

A hazai Comenius-évfordulók sorában századunkban az 50-es évek kaptak kiemelkedő szerepet. A hazai tudományosság 1950–1954 között a comeniusi életmű szellemének ébresztésével ünnepelte sárospataki éveinek 300. évfordulóját, majd 1957-ben az *Orbis Pictus* kiadásának évfordulója kínált alkalmat a hazai Comenius-kutatások eredményeinek számbavételére. Ezekben az években Comenius több munkája új fordításban került a kutatók és az érdeklődők kezébe. Mindenekelőtt említeni kell a *Didactica Magna* új magyar fordítását.²⁴ A művet Geréb György fordította, ő írt hozzá Comenius életét áttekintő s pedagógiáját elemző pedagógiai tanulmányt. Ennek célja – mint szerző írja – „az egyes összefüggéseket a marxizmus-leninizmus fényében új megvilágításban tárgyalni”. Ez a terjedelmes tanulmány ennek megfelelően Marx, Engels, Lenin és Sztálin műveit többször idézve, s általában a marxista történeti és neveléstörténeti művekre hivatkozva értelmezi és értékeli Comenius életművét és pedagógiáját. A korábbi hazai Comenius-irodalommal elemzően nem foglalkozik, csupán említést tesz azokról, és utal a nemzetközi Comenius-irodalomra is. A tanulmány dominánsan ideologikus megközelítése és szelleme ellenére több fontos újszerű értékelést ad Comenius működéséről és pedagógiájáról és máig nem lebecsülhető teljesítménye a hazai Comenius-kutatásnak, noha világnézeti-ideologikus célzatossága több esetben egyoldalú megközelítéseket és szemléleti torzulásokat eredményezett. Ennek az egyoldalúságnak következtében Comenius egyszerűen a haladó polgárság nagy pedagógusának tekinti, nem tagadva világnézetének ellentmondásosságát. Ez a Comenius-értékelés kritikát váltott ki.

Az *Orbis Pictus* magyar szövegének kiadása az 1669-ben megjelent 3 nyelvű kiadás nyomán jelent meg 1959-ben szintén Geréb György gondozásában. Ezt követően 1961-ben Comeniusnak *A világ útvesztője* című munkáját vehette kézbe az olvasó Dobossy László fordításában, Komor Ilona utószavával és jegyzeteivel. A következő évben jelent meg a „Comenius Sárospatakon” című kötet, amely a Sárospatakon írott művekből ad válogatást új, korszerű fordításban, Kovács Endre szerkesztésében. A kötet azokat a műveket tartalmazza, melyek Comenius pedagógiájának elvi és gyakorlati kérdéseit mutatják be, és „összefüggő képet adnak a Patakon eltöltött négy esztendő fontos vállalkozásairól...”²⁵ Egy ilyen válogatás ki-

adását az 1958-ban tartott Comenius-emlékülés kívánatosnak ítélte. Kovács Endre bevezető tanulmánya elemző áttekintést ad a hazai Comenius-kutatásról. Ebben az időben jelent meg Vaszkó Mihálynak, az 50-es évek szellemében készült füzetje Comeniusról.

A Comenius-évfordulók sorában kitüntetett hely illeti meg 1958-ban az Orbis Pictus 300. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi ülészakot, amelyen a hazai kutatókon kívül külföldiek is beszámoltak eredményeikről. Az előadások különböző oldalról vizsgálták Comenius gyakorlati működését és elméleti munkásságát. A Patakon eltöltött éveket az ország politikai, gazdasági, társadalmi és művelődési viszonyainak fényében világították meg és igyekeztek kapcsolatba hozni a kor tágabb európai problémáival. A hazai előadók természetesen elemző áttekintést adtak a magyar iskolázás helyzetéről, Comenius reform-kezdeményezéséről, a korabeli szellemi életre gyakorolt hatásáról, sokoldalúan világították meg azokat a kérdéseket, amelyek az életmű teljesebb megismerését teszik lehetővé. Az előadások körül különös figyelmet érdemel Bakos Józsefnek „A magyar Comenius-kutatás néhány időszerű kérdése” című előadása, amely a hazai Comenius-kutatás történetének értő és kritikus áttekintésére és értékelésére vállalkozik.²⁶ Az előadások közül csupán azokat említjük meg, amelyek szélesebb horizontú megközelítést mutatnak. Kardos Tibor a sárospataki évek jelentőségét vizsgálta és Comenius viszonyát a humanista gondolkodáshoz. Bán Imre Comenius és a magyar szellemi élet kapcsolatát elemezte, kiemelve Apáczai és Comenius nézeteinek összefüggéseit. Természetesen szóba kerül Comenius és Sárospatak kapcsolata, az itt készült művek jelentősége. Újszászy Kálmán általában foglalkozott a pataki évekkel. Geréb György az Orbis Pictust vizsgálta, összevetve az itt készült tankönyvekkel. Makkai László a „Gentis felicitas” konkrét reformjavaslatait világította meg, kimutatva, hogy a pán-szofikus szemlélet szorosan összefügg a kelet-európai valósággal, az itt jelentkező sajátos problémákra keres választ. Komor Ilona a Schola Ludus keletkezésének körülményeit elemezte. Természetesen előadások foglalkoztak pataki művelődésével, a pataki iskola reformjára irányuló javaslataival is. (Mészáros István, Orosz Lajos, Földes Éva stb.).²⁷

Comenius halálának 300. évfordulójához kapcsolódva az MTA Pedagógiai Bizottsága és a Magyar Unesco Bizottság 1970 novemberében tudományos konferenciát rendezett Budapesten és Sárospa-

takon, külföldi kutatók részvételével. Az elhangzott 16 előadás három nagy témakört ölelt fel: Comenius életművének magyar vonatkozásait, Comenius és Sárospatak kapcsolatát, valamint Comenius és az emberiség nagy problémáival kapcsolatos viszonyát tárgyalta. Az előadások egy részének teljes szövegét közreadták a pedagógiai folyóiratok, s a tudományos ülészak egészéről lényegretörő tartalmi ismertetőt közölt a Magyar Pedagógia.²⁸ A külföldi szakemberek közül J. Brambora a sárospataki évek jelentőségével, J. Polisenszkij Comenius Magyarország és a XVII. századi európai politika viszonyával foglalkozott. Schaller (Bochum) Comeniusnak az emberiség teljes reformjára irányuló tervét ismertette, amely szándéka szerint meghozná az emberiség egésze számára a tökéletes földi életet.

J. Kyrasek a Pampaedia keletkezését és felépítését ismertette, kimutatva, hogy a teológus, filozófus, politikus Comeniust a pedagógus Comenius határozta meg.²⁹ A magyar kutatók közül Komor Ilona, Keserű Bálint, Földes Éva, Ujszászy Kálmán, Orosz Lajos, Ködöböcz József, Mészáros István, Ladányi Erzsébet és Wittman Tibor tartott előadást. Orosz Lajos előadása a sárospataki iskola reformjával foglalkozott, Mészáros István pedig a pataki iskola 1650 előtti történetének főbb állomásait tárgyalta. Külön figyelmet érdemel Ladányi Erzsébet előadása, amely azt vizsgálta, hogy az 1615–1671 között végzett pataki diákok milyen szerepet játszottak a környék mindennapi életében.³⁰ A hazai Comenius-kutatás szempontjából igen jelentős kérdést vizsgált Bakos József „A magyar Comenius-filológia néhány időszerű kérdése” című előadásban.³¹ Halaszthatatlan feladatnak jelölte „a comeniusi szövegek hitelesebb, pontosabb, textológiai vizsgálatát”, valamint a hazánkban megjelent tankönyvei magyar szövegének nyelvészeti vizsgálatát, a magyar fordítások filológiai elemzését, a megfelelő korrekciók elvégzését. A terminológia problematikáján belül a korábbi fordításokról megállapította, hogy azok általában sok hibával terheltek, a comeniusi művek nemzeti interpretációja nem megbízható. A latin szavakat lexikológiai hitelesen fordítják, de sok szó magyar megfelelője, illetve értelmezése comeniusilag már nem hiteles. A nagy oktatásban fentebb emlegetett fordításáról megállapítja, hogy a fordítók nem tudtak kifogástalanul eljárni, az alapvető szakkifejezések hiteles magyarításában-értelmezésében. Erről a nemzetközileg is jelentős tudományos tanácskozásról idegen nyelvű kiadvány is megjelent.³² A

további kutatás szempontjából fontos Comenius nálunk kiadott műveinek lelőhely-bibliográfiája.³³ Figyelmet érdemel az Orbis Pictus 1675-ös brassói kiadásának faximile kiadása Mészáros István gondozásában.

Pedagógiai folyóiratok természetesen beszámoltak az évfordulókhoz kapcsolódó külföldi konferenciákról is (Prága, Uherský-Brod, Eperjes, Hollandia stb.). A hazai kutatók igyekeztek széleskörben megismertetni a nemzetközi Comenius-kutatás újabb eredményeit.³⁴

E rövid és felettebb vázlatos áttekintés alapján megállapítható, hogy a hazai Comenius-évfordulók kedvezően hatottak a magyar Comenius-kutatásra, amely az évfordulókhoz is kapcsolódva számottevő, nemzetközileg is értékelhető eredményeket ért el, és elismerést vívott ki. Az évfordulók alkalmat kínáltak arra, hogy a magyar comenológia nemzetközi összehasonlításban is mérlegelje és értékelje teljesítményeit. A további kutatás szempontjából kitüntetett jelentőségűnek tekinthető a Magyar Comenius Társaság megalakulása és a gondozásában közreadott füzetek.³⁵ Minden bizonnyal a hazai kutatás kiemelkedő állomása volt a Társaság kezdeményezésére 1992 őszén megrendezett nemzetközi tudományos tanácskozás és kiállítás.

Jegyzetek

1. Magyar Pedagógia, 1892. 117. és 119.
2. Magyar Pedagógia, 1892. 109.
3. Magyar Pedagógia, 1892. 111.
4. Magyar Pedagógia, 1892. 183.
5. Dezső Lajos előadásának szövegét közölte a Magyar Pedagógia (1892. 129–142.)
6. Dezső Lajos: Comenius schola pansophicaja és az egységes középiskola. Magyar Pedagógia 1892. 162–172.
7. Magyar Pedagógia, 1892. 185.
8. Néptanítók Lapja, 1892. 26. sz. 227.
9. Protestans Egyházi és Iskolai Lapok. 1892. 16.sz. 221., 224., 17. sz. 236–238.
10. Magyar Pedagógia, 1915. 496–499.
11. Magyar Pedagógia, 1892. 112.
12. Waldapfel János: Pedagógiai értekezések. Magyar Pedagógia, 1893. 310–311.
13. Magyar Pedagógia, 1896. 459–462.
14. Magyar Pedagógia, 1904. 495.
15. Magyar Pedagógia, 1905. 122.
16. Ködöböcz József: Dezső Lajos 1847–1904. Sárospataki Pedagógiai Füzetek, 8. k. 1984. A Comenius Tanítóképző Főiskola kiadása 47.
17. A hazai Comenius irodalomról Bakos József: A magyar Komensky-irodalom. Budapest, 1952. (Szocialista nevelés könyvtára 3.sz.) Uő: A magyar Comenius (Komensky) irodalom. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek. 11. 13.sz. Sárospatak, 1957. Uő: A magyar Comenius irodalom III. Az Egresi Pedagógiai Főiskola Évkönyve V. 1959. 656.657.
18. Horváth Cyrill: Comenius „Schola ludus”-áról. Magyar Pedagógia, 1905. 38–49.
19. Iványi Ede: Comenius Ámos János élete, pedagógiai és egyéb irodalmi mássága Bp. 1906. Lempek. Néptanítók Könyvtára 29–31. füzet
20. J. Kvacala: Hohann Ámos Comenius. Sein Leben und seine Schriften.
21. Bihari Ferenc recenziója. Magyar Pedagógia, 1907. 601–605.
22. Erről áttekintést ad Bakos József már hivatkozott bibliográfiája.

23. Rácz Lajos: Comenius Sárospatakon. Bp. 1931. MTA kiadás
24. Comenius Ámos János Nagy Oktatástana. Fordította: bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Geréb György. Bp. 1953. Akadémiai Kiadó
25. Comenius Magyarországon Összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kovács Endre. Bp. 1962. Tankönyvkiadó
26. Bakos József: A magyar Comenius-kutatás néhány időszerű kérdése. Pedagógiai Szemle, 1958. 10.sz. 693–698.
27. Az elhangzott előadásokat a Pedagógiai Szemle 1958. évi 10. száma közölte
28. Mészáros István: Comenius konferencia Budapesten és Sárospatakon. Magyar Pedagógia, 1971. 229–231.
29. J. Polisenszky Comenius Magyarország és az európai politika a XVII. században c. előadása. Magyar Pedagógia 1972. 2.sz. 179–184.
30. Az előadások szövegét a Pedagógiai Szemle 1971. évi 4.száma közölte
31. Bakos József: A filológus Comeniusról a magyar vonatkozású nyelvészeti terminológiai és textológiai problémák tükrében. Az Egri Ho si Minh Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 9. Eger, 1971. 211–231.
32. Comenius and Hungary. Essay. Edited by Eva Földes and Istvan Mészáros. Bp. 1973. Akadémiai Kiadó
33. Comenius Magyarországon mejelent műveinek lelőhely-bibliográfiája. OPKM. 1970. (Összeállította Berlász Piroska és Hornyánszky Nándor, szerkesztette Kondor Imre)
34. Mészáros István: A Comenius kutatás újabb eredményei. Neveléstörténeti füzetek és tanulmányok. Bp. 1974. 135 144.
35. A Társaság Bibliogteca Comeniana címen jelenteti meg kiadványait. Ezek közül kiemeljük a Comenius Magyarországon című 1990-ben Sárospatakon kiadott 3.füzetet. (Szerk.: Földy Ferenc)